

A. A. СЕЙТБЕКОВА

ЕСКІ ҚАЗАҚ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ДІНИ АТАУЛАР

Тарихи ескерткіштердің қай-қайсысы болса да халық қазынасы ретінде тіліміздің баюына қызмет етті. Олай болса, әдеби мұраларға енген кірме сөздердің лингвистикалық қыр-сырын ашу, қазіргі тілімізге ортак балама болып келетін элементтерді екшеп, динамикасын анықтау көкейтесті мәселелердің катарына жатады. Осыған орай орта ғасыр жазба ескерткіштері Қадырғалидің «Жамиғ-ат таурих» пен Әбілғазының «Түркі шежіресінің» тіл білімі тарихында алар орны ерекше.

Аталған ескерткіштер тарихи тақырыпта жазылғанмен, діни атауларға қатысты араб және парсы сөздері баршылық. «Шежіре» авторларының өзбек ханның таққа отыруы, мұсылман болып өзге де халықтарды мұсылмандыққа илуін талап етіп, исламға кіргізуі сияқты тарихи оқиғаларды баяндағанда, сондай-ақ Оғыз ханның мұсылман дінін таратудағы әрекеті, яғни туғаннан мұсылман болып туылып, басқа халықтар мен жүрттарды мұсылман ету үшін жүргізген соғысын әңгімелегендеге діни ұғымдарға байланысты сөздер, тіркестер көп ұшырасады. Әсіресе «Түркі шежіресінде» діни сөздердің деңі Тұғылық-темір ханның мұсылман болғанының баяны дейтін тарапуда ханның хиджраның 730 жылы туғаны, оның исламды 24 жасында қолданылғаны әңгіме болады. Дешті Қыпшакта ең алғаш Берке хан мұсылман болып, өз туыстарын мұсылман дініне кіргізені айтылады. Қиян-кескі соғыс салып Орта Азия жеріндегі мұсылман қауымына жаулаушы болып келген монголдардың барлығы бертін келе өзінің өү бастағы дінін, тілін мұлдем ұмытып, түркі халықтарымен қоян-қолтық аласып, тілдес, діндес елге айналғаны – тарихтан мәлім.

Мәселен, «Түркі шежіресінде» аллах, азан, дұға, шаригат, кафір, құтба, мұсылман, месжед, айд, уағыз, масахәқ (құранның көшірмелері), сабахы (кінәлі) т.б.

ТШ: Йасауымның арқасы алты уа йеті арық болды ұрғыш тараз болғанда алты айда **алла алла** деб икүрдүн йау қачды (166, 2). Тәнрідің шарарат болды **уағыз** айтұр газаны таза таза қылдылар (96, 9). Нәдір Мұхеммед атны **хұтба** оқыб Ашираф сұлтанны үйерди (173, 9). Ашкан یахши құрмет қылыш

шаригат ғазаны баш тұтар ерді (98, 16-17). **Әлхамдулла біз мұсылман** болдық (35). Иранда ол кіші дін исламға машр (Оңдасынов Н.Д. Арабша-казакша түсіндірме сөздік. Алматы: Мектеп, 1984. I-т. 256 б.; 1989. II-т. 285 б.); ақ болды (93). Ол тағы ұлғы атасы адамның **шаригатқа** амал қылыбын тоғуз үз он екі бу мәнзілда ол мәнзілкә кетді (6). Секседін артүр, кіші **иман** келтүрмекеніне ачығы келіб **даүй бәд** қылды. Шестің магынасы габат аллах тимек болұр (құдайдың құлы). **Мұсахафының варақтары** аттарынның асағының астында үтітіб **тұрғұр** ерді (59, 18).

«Жамиғ-ат таурихта» иниша алл, дуа, иман т.б.

ЖТ: *Иниша алла дұр тариғат азамат әмрә сипаһ онда-солда сұлтандар, сансыз һазар беклер уа мырзалаар дарғанында күнде табуғуңға келүрлер* (6, 142). Хатун үашурун **иман** келтүрді Тамам ихлас білән мухиб ҳақ жалла уа ала а болды (149, 20). Уа даім худай та аладын **дуа** хайыр тілегей (197, 101).

«Шежірелдердегі» араб тіліне қатысты діни сөздерді мынадай мағыналық топтарға бөлеміз:

1) Ислам қағидаларына байланысты атаулар;

Бірінші топқа *шаригат, уағыз, мұсылман, қалиме е шанағадат* т.б. сөздерді жатқызамыз.

2) Атақ-лауазымға байланысты атаулар, яғни дін иелерінің лауазымын танытатын атауларды жатқызамыз.

Сейд – өздерін Мұхаммедтің тікелей үрпақтары деп санаушылар.

Халифа – жергілікті жерде өз ұстаздарының саясатын жүргізуші орынбасар.

Казы – мұсылман заңын жетік білетін сот ісін басқаратын адам.

Мәлік – зан шығарушы, оны түсіндіруші лауазым иесі.

Мұжедаит – мұсылман заңының білімпазы.

– Андын соң Әмір Темірнің Насраладин Абу Аббас **халифе** бірлән болұр **мұфтилердің** фатуи алыб терmez сейдлердің Әли мәлік тегенні **халифа** көтеріб оларның аттарын құтбасіға шақырды (57, 9-10-11). **Шейх** ислам бірлән **қазы** қайтыб намазған даруазаларын ачылар (531, 18). Бір табақ алтын уа жауғарыны **шейх** филлағамаладдин Ка-булға үйеріб айтдықім менің күнәһімні гафу қыл-сунлар **шейх** айттыларкім аның хұн бағасы уа башы уа мың бағым уа нече мың халайықтарының башы

тұрғып (58, 15). Ол заманда Бұхарада сейдлерінің ұлығы бар ерді масхақның варақының атының аяғының астынды көрүб **мұжданитдің сұрады** (59, 20).

Діни ресімдерге байланысты *техарат алу* – дәрет алу, *тәліл* – алланы мадақтау, *зікір* – алланы еске алу, т.б. сөздер ұшырайды. Бұл сөздер қазіргі қазак тілімізге фонетикалық жағынан өзгеріске түсіп, игерілген.

«Түркі шежіресіндегі» кездесетін *калиме шаһадат*, *шариф ислам*, *габат аллаh* (Құдайдың құлы), *мұсхаф* (құранның көшірмелері), *дауи бәд* (теріс дұға) деген сөздердің қазіргі жүртшылыққа мағынасы түсініксіз. *Калиме шаһадат* тіркесі «мұсылманшылыққа ант ету» ұғымында жұмсалса, *шарийф ислам* «әйгілі ислам» мәнінде колданылады.

– *Калиме е шаһадатны* айтый мұсылман болды (89, 17). Ол сахиб дәулетінің себебідін *шарийф исламға машрақ* болдылар (98, 11).

Ислам дініне бағыну, мойынчыну сияқты ұғымдар көмекші етістіктермен қолданылған.

– Ол намаз қаризаны уа намаз нақылыны оқымаққа *ружуу'и бар ерді* (102, 20). Үеч мұндақ қылмаш бұтагай амма дін исламга *рауааж берүр ерді* (81, 22). Тамам ұлус *Мауреннахр* анка *тааби'ат қылыб мұсылман болдылар* (87, 4).

«Шежіреде» кездесетін *фатуи* лексемасының Н. Д. Ондасынов сөздігінде: *пәтүа* – 1) діни шариғатты қолданған муфтидің шешімі, тоқтамы, қорытындысы; 2) ауыс. бітім, келісім, – деп көрсетілген [АҚТС, 98]. «Шежіреде» *шаригат қагидаларының негізінде орнынан* алу мәнінде қолданылса керек.

– *Абу Аббас халифе бірлән یаман болуб мұфтаптерді* **фатуи** алыб *терmez* сейдлерді Али мәлік текенні халифа көтеріб ... (58, 10-11).

Бертін келе қазіргі қазақ тілінде осы сөзден өрбіген бәтүә, пәтүә, бәтүасыз, пәтүасыз сөздері бар. Мысалы, *Бәтүәмен* кескен бармақ ауырмайды (мақал). Ал пәтүасыз лексемасының – 1) тоқтамсыз, шешімсіз, бітімсіз, келісімсіз; 2) ауыс. тұрақсыз, тиянақсыз деген мағыналары бар [АҚТС, 65 б.].

«Шежірелерде» бұл топқа жататын сөздердің басым көпшілігі араб тіліне қатысты. Дегенмен парсы элементтері де аз емес. Мәселен, шығармада арабтың аллах сөзімен қатар синонимдес парсының ҳудай сөзі жарыса қолданылған.

ТШ: Ҳудай тағала әлемні менке ійберіб тұрғы *hәр кіши тобе болса дәулетке йетер* (61, 27).

ЖТ: Араб тілі бірлән ҳудай та аланың атын тілінде үйрұтұп ерділер (151, 22).

«Шежіре» тілінде құдай, ауфариде, пайғамбар, ораза, намаз, фәрз, намаз, намазшам, намазқан, пайғамбар, бейіш,peri т.б. сөздері ұшырайды.

– Кім **пайғамбар** тәнрінің елчисі тұрғып (74, 27). Аңдын соң *hәр* күнде беш уақыт **намаз** оқыб тәнріке бенделі қалып **беңештке** алыб барды (75, 28-1). Ієті үз ыыл дүние тола халыққа үйрұп тәнріке **иман** келтүрүң декеніде сексендін артүқ кіші **иман** келтүрмекеніне қатығ ачығы келіб **дұғай бәд** қылды (6, 19).

«Шежірелерде» дінге қатысты құрделі сөздерді де кездестіруге болады: *намазшам*, *намазқан*, *даруаза е суфи* (соғы дарбазасы), *имамның астанасы* (имамның табылдырығы) т.б.

– Шейх ислам **намазқан** бірлән қазы қайтыб **намазқан** даруазаларын ачылар (531, 18). *Даруаза е суғидін* келіб *Отырардын ічіке* келділер (56, 28). Кече күндуз **құран** оқыб уа **рузе тұтұб** Әмір Темірнің дауа уа дәуләтіне қылыб отұрғып ерді (83, 3). Бұ қақы *Мешнед* имам қадамине барыбын уа біз ҳудай тағаладын фәрзанд тілесен деб үч төрт рет айтый ердім сен қылмадың имді бимәнәт бара тұрғысұн мені тақы ала бар **имамның астанасына** баш үрайын деді (171, 14-17). «Бұл шакта Мешнедтің қадірлі имамына барыпсын, алла тағаладан бала тіле деп үш-төрт рет айтый едім, сен орындаудын, енді мәнсіз бара жатырсың мені тағы ала бар имамның табалдырығына бас иейін» деді.

«Шежіреде» қолданылып жүрген діни сөздерді біз толық араб я парсыдан ауысқан деген тұжырымға келе алмаймыз, себебі араб тілі өзінің бүкіл даму тарихында, әсіресе әдеби тіл ретінде қалыптасу дәуірінде (VII–VIII ғасырлар) арамей, парсы, грек, латын, көне еврей, кейінірек түркі тілінен көптеген кірме сөздерді қабылдап, лексикалық корына қосты. Сондықтан діни сөздердің барлығы дерлік араб тілінің емес, өзге тілдердің де болуы мүмкін.

Осыған байланысты Л.З.Рұстемов «Арамей тілінен енген сөздер де араб тілінің сөздік құрамынан ұшырасып қалады. Мысалы, **دین** «дин» (дін – ғылымға қарсы идеологиялық қондырманның бір түрі); **عالم** «әлем» (әлем, дүние жүзі); **تُور** «танур» (тандыр) т.с.с. Ал **مَنْهَج** «джаһаннам» (инхиннам – тозақ, тамұқ) деген сөз араб тіліне көне еврей тілінен ауысқан. Бұл аталған сөздердің бәрі сонынан арабизмдермен бірге

бірқатар тілдің құрамына еніп кетті деп көрсетеді [1, 56 б.].

ТШ: Бірнече мағұл өз ноианлары бірлән дарке жаһаннамға йіберділдер тағы шәнид болдылар.

Жаһаннам тіркесі шығармада *дарк* (түбі) лек-семасымен құрделі бірлік (тозак түбі) құрайды. Міне, осы сияқты сөздерге терең зерттеу жүргіз-сек, түбірі басқа тілден енгенін аңғаруға болады.

Діни сөздердің Қазан төңкерісіне дейін халық тілінде кең қолданылғаны белгілі. Кенес үкіметі кезінде қолданыстан шығып қалған діни атаулар тәуелсіздік алғаннан бері қайтадан жанданып, қайтадан тілімізге ене бастады. Көптеген сөздердің мән-мағынасын ашуда араб және парсы сөздерін керегімізге жаратып әдеби тілімізге қалай енгізгенімізді байқамай да қаламыз. Бұл жөнінде М. Малбақов «...Жазба мұраларда кездесетін бірлі-жарым кітаби тіл элементтері тіліміздің табиғатына нұқсан келтіре алмайды. Оларды түсіндірме сөздікке дәйектеме материалды көрсете отырып алу керек» [2, 55 б.], – дейді.

Расында да, термин жасауда я болмаса белгілі бір атаудың мағынасын ашуда біздер араб және парсы сөздеріне аз да болса иек артқанымыз да дұрыс шығар. Себебі кірме сөздер рухани өміріміздің қай саласында болсын бұрыннан қалыптасып, сөздік корымызды байыта түскені баршамызға мәлім.

Сонымен шығармалар тілінде түркі халықтарының арасына әбден сіңісп, көптеген араб, парсы сөздері төл сөзіндей діни термин ретінде қалыптастып кеткендер де, қазіргі тілімізде кездеспейтін құрделі бірліктер де кездеседі.

ӘДЕБИЕТ

1. Рустемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб және парсы кірме сөздері. Алматы: Ғылым, 1982. 160 б.

2. Малбақов М. Қазақ тілі түсіндірме сөздігінің құрылымдық негіздері: Филол. ғыл. док. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дис. 10.02.02. Алматы, 2003. 344 б.

Шартты түрде қысқартылып алынған әдебиеттер тізімі

1. ТШ: «Шажара и түрк» Қазан нұсқасы Оңдасынов Н.Д. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы: Мектеп, 1984. I-т. 256 б.; 1989. II т. 285 б. 183 б. 2.

2. ЖТ: Сыздыкова Р. Язык Жами ат-тауарих Жалаири. Алма-Ата: Наука, 1989. 240 б. (атаған еңбектің транскрипциясын пайдаландық).

АКТС: Оңдасынов Н.Д. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы: Мектеп, 1984. I-т. 256 б.; 1989. II т. 285 б.

Резюме

Рассматриваются религиозные арабско-персидские элементы в средневековых памятниках.